

AIDA İMANQULİYEVANIN YARADICILIĞINDA DİNLƏR VƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI HARMONİYA

Əli FƏRHADOV,

Milli Azərbaycan Tarixi

Muzeyinin elmi işçisi,

ali_farhadov@yahoo.com

AÇAR SÖZLƏR: *A. İmanquliyeva, C.X. Cübran, M. Nüaymə, ər-Reyhani, din, toleranlıq.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *А. Имангулиева, Дж. Х. Джубран, М. Нуайме, аль-Рейхани, религия, толерантность.*

KEYWORDS: *A. Imanguliyeva, J.H. Cubran, M. Nuayme, er-Reyhani, religion, tolerance.*

Hər bir millətin mədəniyyətinin ümumbəşəri dəyərlərlə qırılmaz bağlılığı var. Milli olanın ümumbəşəri olanla birliyindən kənarında heç bir mədəniyyət tam inkişaf edə bilməz. Azərbaycan mədəniyyəti də öz tarixi prosesində Şərq, xüsusilə ərəb mədəniyyəti ilə sıx əlaqədə olmuşdur. Bu əlaqənin əsas tədqiqatçılarından biri görkəmli şərqşünas alim Aida İmanquliyeva (1939-1992) olmuşdur.

Aida İmanquliyeva Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsinin ərəb şöbəsində 1957-1962-ci illərdə təhsil almışdır. 1966-cı ildə Moskvada SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunda ərəb filologiyası üzrə aspiranturanı bitirib, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunda kiçik elmi işçi vəzifəsindən həmin institutda direktor vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir.

Görkəmli şərqşünas A.İmanquliyevanın yaradıcılığında ərəb məhcər (mühacirət) ədəbiyyatının tədqiqi xüsusi yer tutur. Məhcər ədəbiyyatı dedikdə (“Ədəbül-məhcər”) XIX əsrin II yarısından etibarən Amerikaya köçmüş ərəblərin orada təmsil etdikləri ərəb ədəbiyyatı nəzərdə tutulur [1, s. 364].

Professor A.İmanquliyeva göstərir ki, “VII-XII əsrlərdə çiçəklənmə mərhələsini yaşayaraq intibah dövrünün mədəni yüksəlişinə öz əhəmiyyətli töhfəsini vermiş ərəb mədəniyyəti” XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində məhcər ədəbiyyatının formalaşması ilə yenidən zirvəyə ucalmışdır [2].

Aida xanım İslamdan əvvəlki və sonrakı, eyni zamanda XIX yüzillikdə Avropanın təsiri ilə formalaşmış müasir ərəb ədəbiyyatını dərinlən bilirdi. Ona görə də o, ərəb məhcər ədəbiyyatının orijinal təhlilini verməyi bacarırdı. Bu təhlillərin ərəb müəlliflərinin yazdıqlarından daha dəqiq və hərtərəfli olduğunu söyləmək mümkündür. Ərəb müəllifləri məhcər şair və yazıçıların tərcümeyi-hallarını, əsərlərindən nümunələri verməklə kifayətlənirdilər. Aida xanım isə daha

dərindən araşdıraraq bütün məziyyətləri əhatə etməyə çalışırdı [3, s. 18].

Aida xanımın “Mixail Nüaymə və XIX əsr qabaqcıl rus ədəbiyyatı” adlı ilk mətbu məqaləsi “Azərbaycan” jurnalında (1964, № 12) dərc olunmuşdur. O, Livan yazıçısı M.Nüaymənin bir neçə hekayəsini ərəb dilindən ruscaya çevirmişdir. Onun müasir ərəb ədəbiyyatının aktual problemləri və rus-ərəb ədəbi əlaqələri haqqında məqalələri dövrü mətbuatda - toplularda və elmi-kütləvi məcmuələrdə müntəzəm çap olunmuşdur [4]. A.İmanquliyevanın “Ассоциация пера” и Михаил Нюйме” [5] (“Qələmlər birliyi” və Mixail Nüaymə), “Cübran Xəlil Cübran (həyatı və yaradıcılığı)” [6], “Корифеи новоарабской литературы” (“Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri”)[7] kimi əsərləri XIX-XX əsrin əvvəllərindəki ərəb ədəbiyyatının tədqiqi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu əsərlərdə Cübran Xəlil Cübran, Əmin ər-Reyhani və Mixail Nüaymənin nümunəsində ərəb məhcər ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin rolunu səciyyələndirən A.İmanquliyeva “Onların ədəbi fəaliyyətləri Qərb və Şərq ədəbiyyatlarının öz mənəvi nailiyyətlərini bir-biri ilə mübadilə etdikləri informasiya kanalı rolunu oynayırdı” deyərək mövzuya multikultural baxış bucağını ortaya qoymuşdur.

A.İmanquliyeva qeyd edir ki, ərəblərin ictimai-mədəni həyatının yüksələn xətlə inkişafında yeni mərhələ XVIII əsrin sonundan – ərəb dünyası və Qərb əlaqələrinin genişlənməsi ilə nəticələnən Misir və Suriyaya fransız ekspedisiyalarından sonra başlayır. O, şərqşünas İ.Kraçkovskiyə istinadən bildirir ki, XIX əsrdə Suriya və Misirdə başlanan böyük canlanma, xüsusən paytaxtı Beyrut olan Livanı bürümüşdü. Avropalı səyyahlara görə, Beyrut Asiya şəhərləri arasında ən çox Qərb xüsusiyyətlərini daşıyan şəhər idi. Onların fikrincə, Beyrutda ictimai-mədəni, iqtisadi yüksəlişlə yanaşı, xristian Avropa missionerlərinin də təsiri güclənir, missioner məktəbləri, universitetlər açılır, nəticədə Avropa mədəniyyətinin, dünyəvi maarifçiliyin Livanda yayılmasına gətirib çıxarırdı [8, s. 15-17, 36].

XIX əsrin II yarısındakı iqtisadi problemlər yerli əhalinin bir çoxunun Amerikaya köçməsinə səbəb olmuşdur. Ərəb məhcər ədəbiyyatı – Suriya-Amerika məktəbi yaranmışdır. Bu məktəbin əsas nümayəndələri Cübran Xəlil Cübran (1883-1931), Əmin ər-Reyhani (1876-1940) və Mixail Nüaymə (1898-1988) idi. A.İmanquliyevaya görə, bu yazıçıların yaradıcı fəaliyyətinin əhəmiyyəti ondadır ki, onlar Qərb dəyərlərini yeni formada – milli ənənələrlə sintez şəklində ifadə etmişlər [8, s. 18-19].

1920-ci ildə Nyu-Yorkda yaradılan “Qələm birliyi” (“ər-Rabiətül-qələmiyyə”, 1920-1931) ərəb məhcər ədəbiyyatının əsas aparıcı təşkilatı olmuşdur. Təşkilatın əsas orqanı “əs-Saih” məcmuəsi idi [1, s. 365]. Təşkilata 11 il sədrlik edən Cübran (1883-1931) vətənidən uzaq düşən ərəb ziyalıları onun ətrafında birləşdirmişdir [9, s. 6-8]. Onun katibi isə Nüaymə (1889-1988) idi. A.İmanquliyevaya görə, ər-Reyhani və Cübrana qədər ərəb ədəbiyyatında mənsur şeir janrı mövcud olmamışdır [8, s. 46]. Cübranın poeziyası ərəb ədəbiyyatında inqilabdır. Onun şeirlərinin məzmunu gerçəkliklə bağlıdır. O, sadə həyatı təsvir etmiş, xeyrə və ədalətə çağırmışdır. Cübranın yaradıcılığında Şekspir, Höte, Dante və Şərq fəlsəfəsinin təsiri görünür. A.İmanquliyevaya görə, “Göl məktəbi” (*Lake poets – göl məktəbi XVIII əsrin sonları-XIX əsrin əvvəllərində ingilis romantik şairlərinin birləşdiyi qrupun şərti adıdır – Red.*)

nümayəndələrindən təsirlənən Cübran və Reyhaninin yaradıcılığında vətən azadlığı, maarifçilik, dirçəliş, humanizm kimi ideyalar, həmçinin Qərb romantizmi irsinə müraciət aparıcı yer tutur. [8, s. 61-69].

Livanlı xristian ərəb olan Cübran Qərb və ərəb mədəniyyətinin varisi və daşıyıcısıdır. Ərəbdilli əsərləri ilə yanaşı, onun ingilis dilində yazdığı “Peyğəmbər” (1923), “İsa insan oğludur” (1928), “Yer allahları” (1931), “Peyğəmbər bağı” (1933) kimi əsərləri də var. Eyni zamanda, böyük rəssam olan Cübranın rəsm əsərləri ABŞ-da dəfələrlə sərgilənmiş, tənqidçilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir [10, s. 11-12]. Şərqsünas İ.Kraçkovskinin fikrincə, Cübranın yaradıcılığı həm Nyu-Yorkda, həm Livan kəndlilərinin qəlbində əks-səda tapırdı [8, s. 86; 10, s. 20-21].

Cübranın yaradıcılığında İslam sufizmi ilə xristian mistisizminin, panteist fəlsəfənin vəhdəti görünür. O, təbiətlə insanı qarşı-qarşıya qoymur, onların harmonik ittifaqını tərənnüm edir. “Sən nəşən ey torpaq və kimsən? Sən mənşən, ey torpaq! İkimiz bir canıq” [8, s. 102] deyən Cübran kainatla insanın vəhdətini ifadə edirdi. Bənzər fikirləri kainatı böyük insan, insanı kiçik kainat sayan İslam düşüncəsində də görürük [11, s. 61].

A.İmanquliyeva qeyd edir ki, Cübran hansı məsələdən danışarsa-danışsın, o, həmişə öz xalqını, bütün bəşəriyyəti hədsiz dərəcədə sevən şəxsiyyət olmuşdur [10, s. 3].

Cübran həm də humanist ideallarla yaşamış, sadə zəhmətkeş insanın, ərəb qadınlarının vəziyyəti, sosial ədalətsizlik, yoxsulluq problemləri onu narahat etmişdir. Cübran nadan din xadimlərinin insanları istismar etdiyini yazmış, əsərlərində Livanın gələcəyi üçün azadlıq mübarizəsi tərənnüm etmişdir [8, s. 72].

Cübranda qadın azadlığı mövzusu əsas yer tutmuşdur. O yazırdı ki, əgər mənim bu gün bir əhəmiyyətim varsa, buna görə qadına borcluyam. Mütəfəkkir qadınları istismar olunan millətlərin yüksələ bilməyəcəyini belə ifadə edirdi: “Məgər bu qadın bu məzlum milləti təcəssüm etdirmirmi? Məgər ruhunun çırpıntıları və cisminin əzabları ilə üzülmüş qadın öz ağaları və din xadimləri tərəfindən əldən salınmış bu millətə bənzəmirmi?” [8, s. 84]. Şərq qadınlarını “qanadı qırılmış mələklər”ə bənzədən Cübran özünün “Qırılmış qanadlar” povestində də qadın azadlığı mövzusunda geniş yer vermiş, qadınların ailə və cəmiyyətdəki rolunu araşdırmışdır. A.İmanquliyeva mütəfəkkirin bu povesti ilə qadın azadlığı mövzusunda geniş şərh tapıldığını göstərir [2].

Cübranın “Peyğəmbər” əsəri onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. A.İmanquliyevanın fikrincə, “Peyğəmbər” Cübranın mənəvi estetik kredosudur. Bu əsər M.Nüaymə tərəfindən ərəbcəyə də tərcümə edilmişdir. Cübran bu əsəri “ikinci doğuluşum” adlandıraraq, “o, məni yaradıb” demişdir [8, s. 126-127]. Əsərdəki Mustafa obrazı ilə müəllif, əsasən, öz fikirlərini ifadə etmişdir [8, s. 221]. “Qəlbimin bir tərəfində İsa, digər tərəfində isə Məhəmməd oturub” [12] deyən Cübran öz yaradıcılığında bütün dinləri birləşdirmiş, insanlığa sevgini tərənnüm etmişdir. A.İmanquliyeva qeyd edir ki, Cübran özünün də mənsub olduğu Xristianlığın və İslamın nadan din xadimlərini “qanıçən çoxbaşlı əjdəha”ya [9, s. 51-52] bənzətmişdir [13; 14; 15].

Cübranın əsərlərində, həmçinin çəkdiyi rəsmlərində müxtəlif dinlərin humanist fikirlərinin vəhdətini görürük. “Sən mənim qardaşımın və mən səni sevirəm. Sən məsciddə səcdədə olanda da, kilsədə diz çökəndə də, sinaqoqda ibadət edərkən də səni sevirəm. Sən və mən inamın - Allahın övladıyıq” - deyən Cübran dinlərustü humanist bir inancı tərənnüm edirdi [16]. Onun “Əgər siz Allahı dərk etmiş olsaydınız, tapmaca tapmağa ehtiyac qalmayacaqdı. Yetər ki, ətrafınıza boylanasınız və Onun uşaqlarınızla necə oynadığının şahidi olacaqsınız. ...Onun yağışlarla yağdığını, çiçəklərdə gülümsəməyini, ağaclarda sizə əl etməsini görürsünüz” [8, s. 98; 10, s. 97-98] sözləri sufizmdə kamil insanın ifadəsi olan “Ənəlhəqq” (“Həqq məndədir” – Həqq kamil insanda təzahür edər) fikri ilə həmahənglik təşkil edir. İslam və sufizmlə yaxından tanış olan Cübranın “Gözəllik – özünə güzgüdə baxan əbədiyyətdir. Əbədiyyət də sizsiniz, güzgü də siz” [10, s. 96] fikri insanı Allahın təcəllisi sayan sufizm fəlsəfəsinin təzahürü şəklində ortaya çıxır. Cübran Mustafa obrazının dili ilə “Sizin uşaqlar – sizin uşaqlarınız deyil. Onlar sizin vasitənlə gəlirlər, lakin sizdən gəlmirləri, Sizinlə olduqlarına baxmayaraq, sizə məxsus deyillər. Siz onlara sevginizi verə bilərsiniz, amma fikirlərinizi yox. Zira onların öz fikirləri var. Siz onların bədənərinə sığınacaq verə bilərsiniz, amma ruhlarına yox” [10, s. 63], deyərək azad insanın yetişdirilməsinə xüsusi önəm verirdi.

Ərəb məhcər ədəbiyyatının digər nümayəndəsi Əmin ər-Reyhani də sadəcə yazıçı deyil, həm də dövrünün böyük mütəfəkkiri olmuşdur. O, Qərbdə təhsil almasına və uzun müddət ABŞ-da yaşayıb-yaratmasına baxmayaraq, Şərq ruhuna həmişə sadıq qalmış, Şərq dəyərlərini tərənnüm etmiş, insanın mənəvi kamilliyini sivilisasiyanın zahiri cazibəsindən uca tutmuşdur [17]. O, 1922-ci ildə ərəb ölkələrinə səyahətə çıxmış və 14 ay ərəb torpaqlarında səyyah kimi dolaşmışdır. Əmin ər-Reyhani Misir, Yəmə, İraq, Bəhreyn, BƏƏ, Küveyt və s. ölkələrin həm rəsmi dairələrində, həm də yerli ictimaiyyət nümayəndələri ilə söhbətlər aparmışdır. Şərqşünas V.Cəfərov göstərir ki, ər-Reyhani xristian olsa da, müsəlman-ərəb ölkələrinin keçmiş və müasir durumu, gördükləri barədə bir sıra əsərlər yazmışdır. Bu torpaqlarla bağlı təəssüratlar onun ikicildlik “Ərəb kralları”, “İraqın qəlbi”, “Birinci Feysəl” kimi əsərlərində əks olunmuşdur [18].

A.İmanquliyevayaradıcılığında ər-Reyhaniyə xüsusi yer ayırmışdır. O, ərəb mütəfəkkirinin “Mən Şərqəm” şeirindən “Ey Qərb gəncliyi! ...Məndə o ruh var ki, sənin üsyankar qəlbini sakitləşdirəcək, canlandıracaq” misralarını nümunə vermiş və göstərmişdir ki, ər-Reyhani milli dirçəlişin yolunu Qərblə Şərqin ən yaxşı nailiyyətlərinin birləşməsində görürdü [8, s. 166].

Ər-Reyhani əsərlərində nadan din xadimlərinin tənqidi də əsas yer tutur. O, “Lənətə gəlmiş əcnəbidən çəkinin. Onun əlində Bibliya olsa belə!”, - deyərək din adı altında xalqları istismar edənləri, müstəmləkə siyasəti aparan imperialistləri, “dinin həqiqi simasını təhrif edən klerikalları” ifşa edirdi [8, s. 192].

Ər-Reyhani öz əsərlərində mütərəqqi ərəb ziyalıları da təbliğ edirdi. Onun “Cübrana” poeması bu baxımdan maraqlıdır. O bu əsərində Cübran sayəsində “Livanın ruhunun oyandığını” [8, s. 168], milli dirçəlişin onunla başladığını göstərirdi. A.İmanquliyeva qeyd edir ki, ər-Reyhani bu poemasında ərəb, ingilis dillərində yazıb-yaratmış Cübranı iki qılıncla vuruşan döyüşçüyə bənzətmiş və onun vaxtsız ölümünə təəssüflənmişdir [8, s. 169].

“Xalidin kitabı” əsərində dünyanı, təbiəti bir kitab və məscid kimi təqdim edən ər-Reyhani “Burada hansı tərəfə dönərsən dön, Allahın canlı ruhunun hər zaman mövcud olduğu bir sığınacaq vardır” [19, s. 21-29] – deyir və biz burada Quranın “əl-Bəqərə” surəsinin 115-ci ayəsinin **“Şərq də, Qərb də Allahındır: hansı tərəfə yönəlsəniz (üz tutsanız) Allah oradadır...”** təsirini görürük.

Əsərlərində İslam sufizmini təbliğ edən, “Ərəbiyə salam olsun, Həqiqətin dilinə” deyən ər-Reyhani İslam dünyasının böyük mütəfəkkirlərindən biri - məşhur sufi şairi İbn Ərəbini “Həqiqətin dili” hesab edirdi. Onun ingilis dilində yazdığı şeirlərinin çoxunda Tanrıdan bəhs olunarkən “God” yox, məhz “Allah” sözü işlənir ki, bu da onun xristian olmasına baxmayaraq, İslam dininə rəğbətindən irəli gəlir. Ər-Reyhaninin bütün yaradıcılığına təsir edən sufizm ideyaları ən çox “Mistiklərin nəğməsi” kitabında tərənnüm olunur. Ümumiyyətlə, Əmin ər-Reyhani orta əsr İslam sivilizasiyasını bir ideal kimi götürürdü [19, s. 21-29].

Ər-Reyhaninin yaradıcılığında qadın azadlığı, qadın-kişi hüquqlarının bərabərliyi ideyaları da əsas yer tutur. O, “Hərəmxana divarlarından kənarda, yaxud Cihan” adlı povestində öz milli, cinsi hüquqları uğrunda mübarizə aparan Cihan obrazının dili ilə belə deyir: “Görəsən, Vətənin oğulları arasında elə biri tapırlarmı ki, onunla eyni yolu getsin?... Onun müqəddəs arzularını istehzaya qoymasın?” [8, s. 175-177].

Özünü “kainatın vətəndaşı” [20] adlandıran ər-Reyhaninin ideyaları müasir multikulturalizm ideyaları ilə ahəngdardır. Bu fikirlərin A.İmanquliyeva tərəfindən tədqiq edilməsi dini, etnik tolerantlıq, multikulturalizm baxımından olduqca vacibdir.

Ərəb məhcər ədəbiyyatının nümayəndəsi M.Nüaymənin yaradıcılığı da Azərbaycanda ilk dəfə A.İmanquliyeva tərəfindən araşdırılmış [21, s. 19], onun bəzi əsərləri ərəbcədən dilimizə tərcümə edilmişdir [22]. Aida xanım qeyd edir ki, Nüaymə özünü yalnız ərəb yazıçısı hesab etmirdi, bütün bəşəriyyət üçün yazırdı.

M.Nüaymədə rus klassiklərinin təsiri güclüdür. O, yaradıcılığında daha çox rus tənqidi realizminə (novellalarında) müraciət edirdi. Ədəbiyyatda yenilik tərəfdarı olan Nuaymə yaradıcılığına rus mədəniyyətinin təsirini belə ifadə edirdi: “Mənim həyatım bu ölkənin həyatına çox sıx şəkildə bağlandı. Mən özümü onun oğullarından biri hesab etməyə başladım” [8, s. 196]. Nüaymədə rus klassiklərinin təsir dairəsini müəyyən edən A.İmanquliyeva konkret nümunələr əsasında müqayisəli ədəbi araşdırma aparmışdır. Aida xanım göstərirdi ki, “Poltavada təhsil almış Mixail Nuaymənin bədii yaradıcılığında L.Tolstoyun, İ.Turgenyevin, A.Çexovun, ədəbi-tənqidi məqalələrində isə V.Belinskinin təsiri müşahidə olunur” [23, s. 14]. O bildirdi ki, Nüaymə Rusiyada yaşadığı illəri, rus ədəbiyyatından aldığı təəssüratları daim minnətdarlıqla yad etmişdir. Rusiya ilə müqayisədə ərəb ölkələrində ədəbi durğunluğun olduğunu qeyd edən Nüaymə bu durğunluqdan üzülmüşdür [24]. Aida İmanquliyeva məşhur rus tənqidçisi Belinskinin ədəbi-tənqidi görüşlərinin Nüaymənin ədəbi-tənqidi estetikasının formalaşmasındakı rolundan xüsusilə bəhs edirdi. Bu iki görkəmli ədib arasında paralellər aparan Aida xanım Nuaymənin ərəb cəmiyyətindəki tərbiyəvi və reformist rolunun Belinskinin rus cəmiyyətindəki rolundan az olmadığını vurğulayırdı [3]. Aida xanım ərəb yazıçılarının Nüayməni “ərəb ədəbiyyatının

Belinskisi” adlandırdıqlarını da qeyd edirdi [8, s. 201].

Nüaymə təkcə rus ədəbiyyatı ilə kifayətlənməmiş, rus ədəbiyyatından tutmuş Amerika, Avropa ədəbiyyatına, müsəlman sufi düşüncə tərzinə, Qərb və Uzaq Şərqdəki fəlsəfi cərəyanlara da dərinlən bələd olmuşdur [25, s. 7]. Onun fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri də ərəb ədəbiyyatının, xüsusilə Cübran və ər-Reyhani yaradıcılığının tədqiqidir. O, Cübranı ərəb dünyasında bir “inqilab”, “susmağa məhkum edilmiş bir millətin hiss və istəklərinin bəhrəsi”, Livan xalqının “danışdığı ilk dil” adlandırdı [8, s. 220]. Nüaymə ər-Reyhani yaradıcılığında millilik gücünün, Şərq koloritinin, ərəb ətrinin, hətta onun ingilisdilli əsərlərində də hiss olunduğunu yazırdı [8, s. 219].

Nüaymənin yaradıcılığı multikulturalizm ideyaları ilə zəngindir. Onun “Ərqəşin xatirələri” povesti bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Özünü “dünyanın oğlu” adlandıran Ərqəşin “Əgər insanlar Allahı tanısaydılar, onlar yəhudilərə, xristianlara, müsəlmanlara bölünməzdilər, insan insanın qanını tökməzdi” [8, s. 234-235] sözləri multikulturalizm ideyasının ana xəttini təşkil edir. A.İmanquliyeva göstərir ki, Nüaymənin “Mirdad haqqında kitab”ı Cübranın “Peyğəmbər” əsəri ilə səsleşir və Nüaymədə Tolstoyda olduğu kimi, “Tanrı – məhəbbətdir” fikri əsas yer tutur [8, s. 240-241]. Həmçinin mütəfəkkir “Mirdad haqqında kitab” əsərində sevgi məfhumuna üstünlük verir və insanlığa nifrət bəsləyənin elə özünə nifrət etdiyini, hər kəsi sevməyin vacibliyini vurğulayır [26].

Beləliklə, Aida İmanquliyevanın qeyd etdiyi kimi, “Cübran Xəlil Cübran, Əmin ər-Reyhani və Mixail Nüaymə çoxcəhətli bədii yaradıcılıqlarında Avropa və Amerika ədəbiyyatının nailiyyətlərini mənimsəmiş, onların dəyərlərini ən yaxşı milli bədii ənənələrlə üzvi surətdə sintezləşdirmişlər” [20].

ƏDƏBİYYAT

1. Yazıcı H. Mehcer edebiyatı. Diyanet İslam Ansiklopedisi, 28. Cild. Ankara: Meks, 2003.
2. Əzizəliyeva B. “Görkəmli şərqşünas Aida İmanquliyevanın Azərbaycan elminin inkişafında rolu” // <https://news.day.az/politics/521478.html>
3. Həmidov M. Aida İmanquliyevanın tədqiqat sferası // “525-ci qəzet”, 3 oktyabr, 2015.
4. Həmidov M. Aida İmanquliyevanın tədqiqat sferası // “525-ci qəzet”, 3 oktyabr, 2015.
5. İmanquliyeva A. «Ассоциация пера» и Михаил Нюйме. Москва: Наука, 1975, 145 с.
6. İmanquliyeva A. Cübran Xəlil Cübran (həyatı və yaradıcılığı). Bakı: Elm, 1975, 71 səh.
7. İmanquliyeva A. “Корифеи новоарабской литературы. Баку: ЭЛМ, 1991, 324 с.
8. İmanquliyeva A. Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri (XX əsrin əvvəllərində Şərq və Qərb ədəbiyyatlarının qarşılıqlı əlaqəsi probleminə dair). Bakı: Elm, 2003, 400 s.
9. İmanquliyeva A. Cübran Xəlil Cübran. Bakı: Elm, 2002, 120 s.
10. Cübran C.X. Sükutun poeziyası / Ərəb, ingilis və rus dillərindən seçilmiş tərcümələr. Bakı: 2008, 273 səh.
11. İmam-i Rəbbani. Mektubat. I cild. İstanbul: Hakikat Kitabevi, 2017.

12. Arıbaş M.A. Bir edebiyat sürgünü: Halil Cibran // <http://www.halilcibran.org/>; Bəhai duaları. Bakı: Azərbaycan Bəhailəri Milli Ruhani Məhfili, 2004, 352 s. / http://web.archive.org/web/20120214060552/http://bahai.az/lib/prayers/prayers_az.shtm
13. Kahlil Gibran and the Baha'i Faith / <http://bahaiblog.net/site/2013/03/khalil-gibran-and-the-bahai-faith/>
14. Халиль Джебран: Воспоминания Джулиет Томпсон о Халиле Джеброне, рассказанные Марзие Гэйл (Marzieh Gail) // <http://www.bahaiarc.narod.ru/bios/Gibran.htm>
15. Халиль Джебран: человек и поэт / <http://www.bahaiarc.org/90-parabahai/1089-kahlil-gibran>
https://az.wikipedia.org/wiki/Cübran_Xəlil_Cübran
https://az.wikipedia.org/wiki/Əmin_ər-Reyhani
18. <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=124228>
19. Xəlilov S. "Aida İmanquliyevanın yaradıcılığında Şərq və Qərb düşüncə tərzlərinin vəhdəti ideyası" // "Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər", № 3, 2009.
20. Əzizəliyeva B. "Azərbaycan və dünya şərqşünaslığında parlaq imza: Aida İmanquliyeva" // "525-ci qəzet", 10.10.2017.
21. Əzizəliyeva B. "Şərqşünaslığımızda önəmli bir kitab : Mahir Həmidovun «Mixail Nuaymənün poetikası və şeirləri» monoqrafiyası haqqında" // "Kaspi" qəz., 25 fevral, 2017.
22. Cəfərov V. "Mixail Nuaymə poeziyası Azərbaycan dilində" // "525-ci qəzet", 5 noyabr, 2015.
23. Həmidov M. "Şərqlə Qərb - Aida İmanquliyeva yaradıcılığında fərqli dünyalar, ortaq dəyərlər" // "Zaman" qəz., 2014, 2 oktyabr.
24. İmanquliyeva A. "Qələmlər Birliyi" və Nüaymə. Bakı: Elm, 2002, 180 s.
25. Həmidov M. Aida İmanquliyeva yaradıcılığında müqayisəli ədəbiyyat // "Zaman" qəz., 9-10 oktyabr, 2012. <https://niftiyevibrahim.blogspot.com/2015/01/mikayl-naymi-mirdadn-kitab.html>

Али Фархадов

**МЕЖРЕЛИГИОЗНАЯ И МЕЖКУЛЬТУРНАЯ ГАРМОНИЯ В
ТВОРЧЕСТВЕ АИДЫ ИМАНГУЛИЕВОЙ**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается творчество крупного представителя азербайджанского востоковедения А. Имангулиевой и исследуется тема межрелигиозной и межкультурной гармонии в арабской эмигрантской литературе. На основе суждений арабских мыслителей Дж. Х. Джубрана, М. Нуаймы, аль-Рейхани раскрыты взгляды А. Имангулиевой на гуманизм и толерантность, указано, что изучение размышлений этих писателей приводит к выводу о большом значении мира и братства во всем мире на распространение ценностей мультикультурализма.

Ali Farkhadov

**THE HARMONY AMONG RELIGIOUS AND CULTURES IN
WORKS OF A. IMANGULIYEVA**

SUMMARY

The author researches works of great Azerbaijani scientist of Arabian studies A.Imanguliyeva, who wrote several works about the Arabic emigre literature. In these works the scientist paid attention on theme of harmony in religious and cultural diversity. In the article the author shows humanistic and tolerant thoughts of A.Imanguliyeva, that studied the works of J.H. Cubran, M.Nuayme, er-Reyhani. The author comes to the conclusion that the thoughts of these great thinkers played a big role in spreading the multicultural values in the world.